

Ekonomik Realite Temelinde Altı Sınıf (Esnâf-ı Sitte) Hadisi Üzerine Bir Değerlendirme

OĞUZHAN TAN
DR. DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU UZMANI

Özet

Bu makalede, fazlalık ribâsı (riba'l-fadl)'ına temel teşkil eden altı (esnâf-ı sitte) sınıf hadisi ekonomik realite doğrultusunda farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Makalede, fazlalık ribası ile ilgili yaygın anlayışa işaret edildikten sonra alternatif bir anlayış önerilmekte ve bu iki anlayışın muhtemel sonuçları arasında mukayese yapılmaktadır. Bu bağlamda altı sınıf hadisinin ekonomik realite ile uyumlu bir şekilde anlaşılmasının gerekliliğine özellikle vurgu yapılmaktadır.

Anahtar kavramlar: Riba, altı sınıf hadisi, esnâf-ı sitte, fazlalık ribası, faiz, İslam iktisadı

An Assessment on Hadith of Six Commodities (al-Asnâf al-Sittah) on the Base of Economical Reality

Abstract

In this article, what is known as "hadith of six commodities" (al-asnâf al-sittah) which riba *al-fadl* derived from is examined according to economical reality. Having pointed out to the prevalent understanding about riba *al-fadl*, a new understanding is put forward and a comparison is made between the prospective results of these two understandings. In this context, it is especially explained that understanding of the hadith of six commodities in an harmonical way with the facts of the economical reality is very important.

Key terms: Riba, hadith of six commodities, al-asnâf al-sittah, riba al-fadl, interest, Islamic economy.

I. Giriş

İctihâdın iki aşamasından ya da türünden bahsetmek mümkündür. Bunların ilki, nassı anlama çabası; ikincisi ise vakıyı anlama çabasıdır. Nassın anlaşıl-

ması, lafızların dilsel özellikleri yanında, tarihî şartların da dikkate alınması ve konulan hükümlerin gerekçelerinin (menât/illet) doğru tespit edilmesi ile mümkündür. Nass üzerinde yapılan icthadın semeresi, hükümdür. Elde edilen hükmün farklı zamanlarda ve mekanlarda câri kılınması ise hükme mahal olan meselelerin anlaşılmasıyla mümkündür.

İctihadın bu iki aşaması, bir taraftan nassın, diğer taraftan vakıanın iyi okunmasını ve anlaşılmasını gerektirmektedir. Nassın ya da vakıanın doğru bir şekilde anlaşılmaması, kaçınılmaz olarak, ortaya konan hükümlerin ya nassa ya da realiteye aykırı olması sonucunu doğuracaktır.

Asırlar boyu Müslüman alimler, iktisadî meseleler karşısında benzer bir zihni faaliyet sergilemişlerdir. Öncelikle nasslardan hareketle ribânın kavramsal içeriğini belirleyerek ilgili hükümleri tespit etmişler, daha sonra bu hükümleri çeşitli iktisadi muameleler için geçerli kılmaya çalışmışlardır. Yaşadığımız asırda ekonomik faaliyetlerin giderek karmaşıklaştığı aşıkardır. Bu nedenle ilahiyatçılar, icthadın ikinci aşaması olan “realiteyi/vakıayı okuma” noktasında eskiye göre daha fazla zorluk çekmektedirler. Çünkü hakkında hüküm verilecek konuların mahiyetinin tam olarak anlaşılması onlar için eskiye göre daha zor olabilmektedir. İktisadi konularda verilen hükümlerden bazıların ekonomik realiteye aykırı olması da bu durumun bir göstergesidir. Fakat, güncel iktisadi konulara ilişkin olarak verilen hükümlerin zaman zaman isabetsiz olması, sadece ekonomik realitenin tam olarak anlaşılmasından kaynaklanmamaktadır. Aksine, nassın çerçevesinin doğru anlaşılmasında da verilen hükümlerin isabetsiz oluşunda etkilidir.

Bu noktada bu çalışmanın ortaya attığı temel sorular şunlardır: Acaba fazlalık ribâsı ile ilgili nasslar doğru anlaşılabilmiş midir? Acaba bu nassların anlaşılmasında lafzî hususlar dışında kalan, tarihsel ve ekonomik şartlar yeterince dikkate alınmış mıdır? Fazlalık ribâsı ile ilgili olarak ortaya konan hükümler, hem ilahî iradeye hem de ekonomik gerçekliğe ne kadar uygundur?

II. Nasslarda Fazlalık Ribâsı

Sözlük anlamı “fazlalık” olan¹ ribâ, Kur’ânın nüzulünden önce de bilinen iktisadi bir kavramdı. İlgili ayetlerde ribâ’nın Allah tarafından silineceği, ze-

1 Muhammed b. Mükram İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrût (b.y.), r-b-v mad., XIV/304.

katın ise bir artış vesilesi kılınacağı,² ribâ yiyen kimselerin şeytan çarpmış kimseler gibi olacağı,³ Allah ve Rasûlü'nün ribâdan vazgeçmeyenlere savaş ilan ettiği,⁴ ve bu kimselerin uhrevî cezasının şiddetli olacağı⁵ gibi dinî tanımlamalara yer verilmiş, ribânın ekonomik tanımı üzerinde pek durulmamıştır. Bu, ribâ kavramının muhataplar tarafından zaten bilinmekte olduğunu göstermektedir. Ribâ ile ilgili ayetler indiğinde Arapların bildiği ve uyguladığı ribâ, bir borcun ödenme zamanı geldiğinde alacaklının borçluya “borcunu ya şimdi öde ya da ödeyeceğin miktarı arttırmak şartıyla daha sonra öde” diyerek ödeme süresini uzatma karşılığında aldığı fazlalık şeklindeydi.⁶ Kur’ân’ın indiği dönemde Araplar ribâ olarak bundan başka bir şey bilmiyorlardı.⁷ Kur’ân’daki ribâ ayetlerinin, ödeme gününün ertelenmesi (nesfe) karşılığında alınan ribâ ile ilgili olmasından dolayı bu tür ribâyâ “ribâ’l-Kur’ân” da denmiştir.⁸ Hz. Peygamber’in veda haccında “Câhiliye ribâsından her ne var ise kaldırılmıştır. Sadece (borç olarak verdiğiniz) ana malınız size aittir. Haksızlık etmeyecek ve haksızlığa uğramayacaksınız”⁹ derken “cahiliye ribâsı” ile kastettiği de budur.¹⁰

Bir tür kredi faizi olan bu ribâ, günümüzde de neredeyse herkes tarafından bilinmektedir. Bunun yanında daha önce bilinmeyen ve Hz. Peygamber tarafından açıklanan bir ribâ çeşidi daha ortaya konmuştur ki buna fazlalık ribâsı (ribâ’l-fadl) denilmektedir.¹¹

Fazlalık ribâsının açıklandığı en meşhur iki rivayet Ubade b. es-Sâmit ve Ebû Saîd el-Hudrî’ye aittir.¹² Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayet edilen hadis şu

2 2. Bakarâ, 276; 30 Rûm, 39.

3 2. Bakarâ, 275.

4 2. Bakarâ, 279.

5 2. Bakarâ, 275.

6 Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Dâru Taybe, (b.y.) 1999. I/717.

7 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferah Şemsuddîn el-Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Dâru Âlemi’l-Kütüb, Riyâd (t.y.), III/356.

8 Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdilmelik et-Tahâvî, *Şerhu Meâni’l-Âsâr*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1994. IV/65.

9 Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, *Sünen*, Dâru’l-Kitâb’il-Arabî, Beyrût (t.y.), Buyû’ 5; Muhammed b. Yezîd Ebû Abdillâh İbn Mâce el-Kazvinî, *Sünen*, Dâru’l-Fikr Beyrût (t.y.), Menâsik 76.

10 Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve’l-Tenvîr*, Dâru Sehnûn, Tûnus 1997. III/79.

11 Tahâvî, *Şerhu Meâni’l-Âsâr*, IV/65.

12 Bu iki hadisin bazı kısımları, bir kaç sahâbi tarafından ayrıca rivayet edilmiştir. Mesela Hz. Ömer’den gelen rivayet, sadece değişimin peşin olması gerekliliğini ihtiva etmekte, aynı cins bedeller arasındaki miktar farklılığının ribâ olacağından bahsetmemektedir. (Ebû Dâvûd, Buyû’ 12.) İbn Nüceym, meşhur olduğundan dolayı hadisin bazı alimler tarafından mütevatir sanıldığını ancak mütevatir şartlarını taşımadığını ifade etmekte (Zeynüddîn İbn Nüceym, *el-Bahru’r-Râik Şerhu Kenzi’d-Dekâik*,

şekildedir: “Altınla altını, gümüşle gümüşü, buğdayla buğdayı, arpayla arpayı, hurmayla hurmayı, tuzla tuzu misli misline (eşit miktarda) ve elden ele (peşin) olarak **değişin**. Her kim fazla verir ya da alırsa ribâ ile muamelede bulunmuş olur. Ribâ’da alan ile verenin durumu birbirine eşittir.”¹³

Ubâde b. es-Sâmit’ten rivayet edilen hadisin sonunda ise yukarıdaki rivayete ziyade olarak “bedeller farklı sınıflardan olursa, elden ele olması şartıyla dilediğiniz gibi değiştirebilirsiniz” ifadesi vardır.¹⁴ Esnâf-ı sitte (altı sınıf) hadisi olarak bilinen bu iki rivayet, konu hakkındaki en geniş çerçeveyi oluşturmaktadır.

Esnâf-ı sitte hadisine göre, aynı sınıftan olan malların birbiriyle değişiminde bedeller arasında bir fazlalık (tefâdul) bulunmaması ve aynı bedellerin tesliminde herhangi bir gecikme (nesfe) olmaması şarttır. Fıkıh mezheplerinin yaygın olarak kabul ettiği anlayış budur.

Bununla birlikte ribânın sadece “karşılıklı bedellerin aynı anda teslim edilmemesinden (nesfe)” kaynaklanacağını söyleyerek fazlalık ribâsını kabul etmeyen sahabîler de vardır. Bunlardan özellikle dikkat çekenler İbn Abbâs,¹⁵ Üsâme b. Zeyd,¹⁶ Abdullah b. Ömer¹⁷ ve Muâviye b. Ebî Süfyân’dır¹⁸.

Dâru'l-Ma'rife, Beyrût (t.y.), VI/138.) ve Cessâs’ın şu sözünü nakletmektedir: “Ravilerinin çokluğundan dolayı bu hadis mütevatire yakın bir hadistir. On altı sahabîden rivayet edilmiştir: Ömer, Ubade b. es-Sâmit, Ebû Saîd el-Hudrî, Sâriye b. Ebî Süfyân, Bilâl, Ebû Hureyre, Ma’mer b. Abdillâh, Ebû Bekr, Osman, Hişâm b. Âmir, Berrâ, Zeyd b. Erkam, Hâlid b. Ubeyd, Ebû Bekre, İbn Ömer, Ebu’d-Derdâ.” (İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-Râik*, VI/138) Bu sahabîlerin rivayetlerine bakıldığında her birinin esnaf-ı sitte hadisinin bir kısmını rivayet ettiği görülmektedir.

13 Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc b. Muslim en-Nisâburî, *el-Câmiu's-Sahih*, Dâru's-Selâm, Riyâd 2000. Mûsâkât 15. Hadis no: 4064.

14 Muslim, Mûsâkât 15. Hadis no: 4063.

15 İbn Abbâs, fazlalık ribâsıyla ilgili hadisi rivayet eden Saîd b. Cübeyr’e, fazlalık ribâsını kabul etmeyişinin ichtihadi bir görüş olmadığını ve delil olarak Üsâme b. Zeyd’den duyduğu bir hadise dayandığını söylemiştir. (Muslim, Mûsâkât 18. Hadis no: 4088, 4091.) Bu rivayette İbn Abbâs’ın Ebû Saîd el-Hudrî’nin rivayet ettiği hadisten etkilenecek görüşünü değiştirdiğine dair herhangi bir ifade de yer almamaktadır.

16 Üsâme b. Zeyd, fazlalık ribâsının reddedilmesine delil olarak gösterilen hadisi rivayet eden sahâbîdir. (Muslim, Mûsâkât 18. Hadis no: 4088, 4091.) Nitekim bu hadisin sıhhati konusunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. İhtilaf, bu hadisle esnaf-ı sitte hadisinin nasıl cem edileceği noktasındadır. (Ebu'l-Fad Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1379h., IV/382.) Başka bir deyişle bu hadisle amel edilmemesi, hadisin sahih olmamasından değil, diğer hadis ile olan çelişkinin giderilmesi için yapılan cem ve tevilden kaynaklanmaktadır. (Şemsuddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-Kebîr* İbn Kudâme, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, (t.y.), *eş-Şerhu'l-Kebîr*, IV/123; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, VI/137.)

17 İbn Ömer, İbn Abbâs’tan farklı olarak konu hakkındaki görüşünü değiştirmiş ve bundan sonra sorulan sorulara o yönde cevap vermiştir. (Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh İbn Abdilber, *et-Temhid li mâ fi'l-Muvatta mine'l-Meâni ve'l-Esânid*, Müessesetü'l-Kurtubâ, (b.y.) (t.y.), II/242; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, IV/66.)

18 Muâviye b. Ebî Süfyân’ın, fazlalık ribâsını kabul etmemenin de ötesine geçerek bu konudaki rivayetlere tepki ile yaklaştığına dair rivayetler vardır. (Muslim, Mûsâkât 15. Hadis no: 4059.)

Fazlalık ribâsı, iktisadî hayat açısından bakıldığında kredi faizi kadar önemli görünmese de bir çok iktisadî fıkıh problemi, doğrudan ya da dolaylı olarak fazlalık ribâsı ile ilişkilidir. Dolayısıyla fazlalık ribâsı kavramının tahlil edilmesine ihtiyaç vardır. Biz bu çalışmada öncelikle “fazlalık ribâsı”nın, nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili önerimizi/yaklaşımımızı ortaya koymaya çalışacağız. Başka bir deyişle öncelikle kanaatimize göre doğru olan anlayışı belirteceğiz. Daha sonra bu konudaki klasik anlayışın ne olduğuna ve bu anlayıştan kaynaklanan çeşitli problemlere değinerek, klasik yaklaşım ile önerilen yaklaşım arasında bir mukayese yapmaya çalışacağız.

III. Fazlalık Ribâsı Nasıl Anlaşılmalı

Vahiy ilahîdir. Fakat insanî münasebetlerle ilgili olarak inmektedir. Başka bir ifade ile nassla ortaya konan ilâhî hüküm geneldir. Ancak hakkında nass inen konular, belirli bir zaman diliminde ve belirli şartlar çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Öyleyse, ayet ve hadislerde hükmü açıklanan iktisadi konuların daha doğru anlaşılabilmesi için Hz. Peygamberin yaşadığı zaman diliminin, iktisat tarihinin hangi merhalesine denk düştüğünün ve bu merhalenin iktisadî özelliklerinin neler olduğunun bilinmesi son derece önemlidir. Acaba ilgili hadiste geçen buğday, arpa vb. mallar Hz. Peygamber’in asrında yaşayan insan ile günümüz insanına aynı şeyleri mi ifade etmektedir? Şu halde, söz konusu hadisin doğru anlaşılması için, dönemin ekonomik strüktürünü analiz etmek yerinde olacaktır.

İktisat tarihi, dünyanın farklı bölgelerinde de olsa benzer bir gelişim seyri takip etmiştir. Örneğin paranın ortaya çıkışı ve gelişim aşamalarının teorik olarak, -her yerde eşzamanlı olarak olmasa bile- aynı şekilde geliştiği kabul edilmektedir. Başka bir deyişle toplumlar, para kullanımında aynı aşamalardan geçmişlerdir. Bu merhalelerden ilki olarak trampa (Barter) aşamasından bahsedilmektedir.¹⁹ “Mal ile malın” değişimi anlamına gelen trampa sisteminde bir çok zorluklar olacağı aşikardır. Örneğin bu sistemde değiş-tokuş yapmak isteyen kimselerin birbirini bulabilmeleri pek mümkün olamıyordu. Çoğunlukla bir değişim için birden fazla değişim gerekebiliyordu. Bedellerin bölünemeyen nesnelere olması halinde değerli olan bir şeyin daha değer-

19 Arthur Eli Monroe, *Monetary Theory Before Adam Smith*, Batoche Books, Ontario-Canada 2001, p. 8, 53.

siz şeylerle değişimi söz konusu olabiliyordu.²⁰ Trampa'daki bu ve benzeri zorluklar insanları daha pratik bir yola sevk etmiştir. İnsanlar herkesin ihtiyacı olan, dayanıklı, kolaylıkla bölünebilen çeşitli malları bir tür para haline getirmiş ve bu mallar toplumda para görevi görmüştür. Buğday, hurma, tuz gibi besin maddeleri; post, kumaş gibi giyim eşyası olarak kullanılan mallar, belirli hayvanlar ve değerli taş ve madenler mal-para olarak kullanılmıştır.²¹ Trampa sisteminden sonraki aşamada hakim olan bu sisteme mal-para sistemi (Commodity Money System) denilmektedir. Bir nesnenin mal-para olarak kullanılabilmesi için, paranın fonksiyonlarını yerine getirmesi gerekmektedir. Bu fonksiyonlar şunlardır:

1. Değişim aracı olması
2. Ortak bir değer ölçüsü olması.
3. Birikim ve borçlanma aracı olması.²²

Paranın, fonksiyonları yanında bir takım özellikleri de vardır. Bu özellikler ise şunlardır:

1. Bir değere ve faydaya sahip olması (Value and Utility): Para olarak kullanılan nesne, bir değere sahiptir. Bu değer ise söz konusu nesnenin belirli bir faydası ve kullanılabilirliği olmasından kaynaklanır.
2. Taşınabilir olması. (Portability): Kullanım pratikliği açısından para taşınabilirlik özelliğine sahiptir.
3. Bölünebilirlik (Divisibility): Değeri düşük olan şeylerin satın alınabilmesi için bu özellik gereklidir.
4. Değer istikrarı (Stability of Value): Para olarak kullanılacak şeyin farklı zamanlarda aynı değer ve faydayı sağlayabilmesi.
5. Türdeş olması (Homogeneity): Para olarak kullanılacak olan malın aynı miktardaki iki parçası türdeş olmalıdır. Bu özellik sayesinde para olarak kullanılacak olan nesnenin standart bir değeri oluşmuş olur.

Mal-para olarak kullanılan nesnelere bazıları yukarıdaki fonksiyonları yerine getirmede ve belirtilen özellikleri taşımada diğerlerine göre daha başarılı olabilmektedir. Özellikle altın ve gümüş gibi madenler, gıda türünden olan

20 W. Stanley Jevons, *Money and The Mechanism of Exchange*, D. Appleton and Company, New York 1898, p. 13; Katsuhito Iwai, *Evolution of Money*, Ugo Pagano and Antonio Nicita eds. London, Routledge 1997. P. 5.

21 Iwai, *Evolution of Money*, p. 2.

22 Stanly, p. 13.

mal-paralara göre paralık fonksiyon ve özelliklerini daha güçlü bir şekilde taşıyabilmişlerdir. Altın ve gümüşün bu başarısı, mal-para sisteminden madenî para sistemine (Coinage System) geçilmesini sağlamıştır. Mal-para sisteminde altın ve gümüş de tıpkı diğer mal-paralar gibi muameleye tabi tutulmaktaydı. Buğday nasıl tartılıyorsa (ya da ölçülüyorsa) altın da aynı şekilde tartılıyor ve paralık fonksiyonunu o şekilde yerine getiriyordu. Sonuçta kullanım kolaylığı olabilmesi ve her alış verişte tartma zahmetinden kurtulmak için madenlerin standart bir ağırlıkta darb edilmesi yoluna gidildi. Böylece altın ve gümüş paralar tartılarak işleme sokulan paralar olmaktan çıkıp sayılarak işleme giren paralar olma özelliğini kazanmış oldu.

Paranın geçirdiği aşamalar, paranın fonksiyonları ve özellikleri gibi konulara değinmemizin nedeni, esnâf-ı sitte hadisinin bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini düşünmemizden kaynaklanmaktadır. Bu noktada soracağımız ve cevaplandırmaya çalışacağımız soru şudur: Acaba teşri asrında, vahyin indiği yerler olan Mekke ve Medine’de hakim olan para sistemi yukarıdakilerden hangisiydi? Doğrusu, esnâf-ı sitte hadisinin anlaşılması bakımından bu soru anahtar mesabesinde.

Hız. Peygamber’in yaşadığı dönemde hangi para sisteminin hakim olduğunu anlamak için elimizdeki en uygun malzeme ayetler ve hadislerdir.

Her ne kadar günümüz Arapçasında bey’ “satmak”, şîrâ ise “satın almak” anlamına gelmekteyse de bunlar, kelimelerin sonradan kazandığı anlamlardır. Bu iki lafzın ortak anlamı, “mutlak mübadele”dir. Yani her türlü mübadele bir bey’ ve şîrâdır. Başka bir deyişle bir değişimin bey olması için değişimi yapılan şeylerden birinin para olması şart değildir. Bu kelimelerin sülâsî halleri (شِرى وبيع) eş anlamlıdır. Aynı şekilde her iki kelimenin iftiâl vezni (ابتاع و اشتري) de eş anlamlıdır.²³ Dolayısıyla bey’ ve şîrâ, asıl olarak “satmak” ya da “satın almak”tan ziyade, “mübadelede bulunmak” anlamına gelmektedir.

Şîrâ ve bey’ kavramları Kur’ân-ı Kerim’de de mübadele anlamında kullanılmıştır. Örneğin Bakara suresi 16. ayette “hidayeti dalâlet ile değiştirenlerden” bahsedilmektedir.²⁴ Hadis-i şeriflerde de “bey” malın malla değişimi anlamında kullanılmaktadır. Nitekim bazı hadis kitaplarında “canlının canlı-

23 İbn Manzûr, VIII/23.

24 Bu ifade, “hidayet yerine dalaleti satın almak” şeklinde tercüme edilirken “şîrâ” lafzının sonradan kazandığı dar anlam esas alınmış olmaktadır.

la mübadelesi (bey'i) ile ilgili bâb²⁵ bulunmaktadır. Bu babda zikredilen rivayetlerden birinde “İbn Ömer’in bir tane bineklik deve ile o özellikte olmayan dört deveyi değiştirdi”nden²⁶ bahsedilmektedir. Esnâf-ı sitte hadisinde geçen “bey” sözcüğü de “para karşılığı mal satmak” anlamında değil; “malın mal ile değiştirilmesi” anlamında kullanılmıştır.

Bey’ kavramının fıkıh literatüründeki anlamı da bu doğrultudadır. Nitekim bey’, “bir malın başka bir mal ile karşılıklı rızayla mübadele edilmesi”²⁷ şeklinde tanımlanmıştır. Bu da göstermektedir ki; Hz. Peygamber dönemindeki ticârî faaliyet, “mübadele/trampa” esasına dayanmaktadır. Bey’in bu anlamda kullanılması, o dönemde hakim olan para sistemi hakkında önemli bir bilgi vermektedir. Bu dönemde hakim olan para sistemi, “malla malın değişimi” olan trampa sistemidir. Bununla birlikte rivayetlere baktığımızda trampa sistemi yanında, trampa sisteminden sonraki aşama olan “mal-para sistemi”nin de bu dönemde cari olduğunu görmekteyiz. Başka bir deyişle, belirli mallar yukarıda belirtilen özelliklerinden dolayı “mal” olmanın yanında birer “para birimi” olarak da kullanılmaktaydı. Esnâf-ı sitte hadisinde zikredilen altın, gümüş, buğday, arpa, kuru hurma ve tuzun, mal-para özelliklerini tamamen taşıdığı görülmektedir. Bu altı sınıf mal, mal-paranın taşınması gereken tüm özellikleri taşımaktadır. Nitekim bu mallar;

- Mal olma fonksiyonu yanında değişim aracı olarak kullanılmıştır
- Ortak bir değer ölçüsüdür.
- Birikim ve borçlanma aracı olarak kullanılmıştır. Nitekim zekat ve fitır sadakalarının bu mallar üzerinden ödenmesi öngörülmüştür.
- Bir değere ve faydaya sahiptir. Başka bir deyişle, sırf simgesel/temsili para hüviyetine sahip değildir. Mal olmaktan kaynaklanan zâtî kıymetleri vardır.

25 “بيع الحيوان بالحيوان” Bkz: Müslim, Müsâkât, 23; Ebû Dâvud, Buyû, 15; Tirmizî, Buyû, 21; İbn Mâce, Kefârât, 56.

26 “واشترى ابن عمر راحلة بأربعة أبعرة” Buhârî, Buyû, 107; Benzer bir ifade olarak “باع علي بعيرا ببعيرين” Bkz: Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, ed-Dâru’s-Selefiyye, Hindistân (t.y.) VI/113; aynı şekilde deve ile küçükbaş hayvanın mübadelesi de bey’ lafzı ile ifade edilmiştir: “رجل باع بعيرا ببعير” Bkz: Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef*, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrût 1403h., Hadis no: 14135, VIII/20.

27 Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Muğni*, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1405h., IV/3; Mansûr b. Yûnus b. İdris el-Behûtî, *Kişâfu’l-Kinâ an Metni’l-Iknâ*, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1402h., III/152; Alâuddîn el-Kâsânî, *Bedâiu’s-Sanâi’ fi Tertibi’s-Şerâi’*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, (b.y.) 1982, V/299; İbn Nüceym, V/277; Alâuddîn el-Haskefî, *ed-Dürrü’l-Muhtâr*, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1386h. V/52; Abdülğani el-Guneymî el-Meydânî, *el-Lübâb fi Şerhi’l-Kitâb*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, (b.y.), (t.y.), I/121; İbn Âbidîn, V/467.

- Taşınabilir niteliktedir.
- Bölünebilirlik özelliğine sahiptir.
- Değer istikrârına sahiptir. Mal-para olan bu malların değer istikrarı, mâli değerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin aynı miktardaki buğdayla farklı zamanlarda yaklaşık olarak aynı miktarda ekmek yapılabilir. Başka bir deyişle belirli miktardaki bir mal, farklı zamanlarda da olsa aynı ihtiyacı karşılayabilir.

Türdeştir. Para olarak kullanılacak olan malın aynı miktardaki iki parçası türdeş olmalıdır. Bu nedenle aynı sınıf malın çeşitleri arasındaki kalite (cevdet) farkı dikkate alınmaz. Çünkü bu mallar, her ne kadar mal olarak farklı kalitede olsalar da para olarak aynı değeri ifade etmelidir. Altı sınıf mal, kendi tabiatları gereği türdeş olmadığından bu türdeşlik otorite tarafından sağlanmak durumundadır. Buna göre aynı miktardaki belirli malların birbiri ile değişiminde “kaliteye (cevdete) itibar edilmemesi” ilkesi, söz konusu mallara parasal özellik kazandırmaya yöneliktir. Bunu bir benzetmeyle açıklayacak olursak; günümüzde merkez bankası tarafından basılan iki 10 tl’nin değeri birbirine eşittir. Bu banknotların yapıldığı kağıtların ve kullanılan boya ve baskı tekniklerinin farklı olması ya da iki banknottan birinin ebadının diğerinden büyük olması, kuşkusuz bu iki banknotun malîyet değerlerinin farklı olması sonucunu doğuracaktır. Fakat devlet, bu paraların aynı değeri temsil edebilmesi açısından bu iki banknotun yapıldığı malzemedeki kalite farkına itibar edilmemesini öngörmektedir.

İbn Kayyım, altı sınıf’ın değişimi ile ilgili hükümlerin sedd-i zerîa bından olduğunu belirtmiştir.²⁸ Ona göre, fazlalık ribası, nesîe ribasına yol açma ihtimali taşıdığı için haram kılınmıştır. Başka bir ifadeyle kaliteye itibar edilmemesi, belirli sınıf bir mal-paraya standart bir nominal değer kazandırmaya yöneliktir. Bu uygulamanın fıkıh kitaplarında zikredilen başka örneklerini de görmek mümkündür. Konuyu daha da netleştirmek için bu örneklerden birinden bahsetmek yerinde olacaktır: Zaman içerisinde çeşitli nedenlerle altın ve gümüş paraların eritilerek bakır gibi başka madenlerle karıştırıldığı ve adına “mağşûş” denilen

28 Muhammed b. Ebî Bekr Eyyûb İbn Kayyım el-Cevziyye, *I'lâmu'l-Muvakkîn*, Dâru'l-Cil, Beyrût 1973, II/155.

paralar basıldığı bilinmektedir. Mağşûş para, ayarı düşürülmüş para demektir. Bu paralar devletler tarafından saf altın ya da saf gümüş paralar gibi piyasaya sürülmüştür. Fakat mağşûş para, piyâsada saf madenî paranın sahip olduğu değere sahip olmuştur. Böylece mağşûş para ile saf madenî paranın, mâlî değeri farklı olsa da nominâl/ismî/itibârî değeri eşitlenmiştir. (tıpkı mal-para olarak kullanılan kalitesiz hurma ile kaliteli hurmanın değerinin eşit sayılması gibi)²⁹

Arapça'da nominal değer, “*el-kıymetü'l-ismiyye*” şeklinde ifade edilmektedir. Mağşûş paranın, saf madenî para ile aynı nominal değeri taşıdığı, bu kavramla ortaya konmaktadır. (“وما غلب فضته على غشه تناوله اسم” *الدراهم* paradaki gümüş, ayarı düşüren diğer madenlerden daha baskın ise bu para “dirhem” ismini hak eder)³⁰ Böylece mağşûş para, dirhem ismini hak etmekten kaynaklanan bir değer ifade eder.

Hadiste belirtilen altı sınıf malın, mal-para özelliklerini taşıması sadece tesâdüfî bir örtüşmeden ibaret değildir. Bu malların birer para olarak kullanıldığı, tarihen de sabittir. Bu tesbiti yaparken dayanağımız yine, dönemin iktisadi muamelelerini yansıtan rivayetlerdir.

Altın ve gümüşün para işlevi gördüğü zaten bilinen bir husustur. Fakat burada dikkat çekilmesi gereken husus, bu iki madenin “sayı para” değil “tartı para” olarak kullanılmasıdır. Başka bir deyişle, bu iki maden asrı saadette sırf para olmaya tahsis edilmiş olan sikke/madrûb paralar olma vasfıyla kullanılmamaktaydı.³¹ Aksine diğer mallar ya da mal-paralar (buğday, arpa, hurma ve tuz) nasıl her işlemde yeniden ölçülüyor idiyse altın ve gümüş de sadece tibr (külçe) olarak değerlendiriliyor ve her muamelede böyle bir tartılma işleminden geçiyordu.³² Farklı yerlerden gelen, farklı boy ve özellikte bulunan, farklı amaçlar için kullanılan altınlar ve gümüşler tıpkı bir buğday ya da hurma yığını gibi tartılıyor/ölçülüyor ve bu şekilde işlem görüyordu. Çünkü belirli ayardaki madenlerin belirli miktarlarda basılması ve üzerine resmî otoriteyi temsil eden bir takım nakış, yazı ya da mühürlerin işlenmesi Hz.

29 İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik*, II/245.

30 İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik*, II/245.

31 İslam tarihinde sikkelerin ağırlıklarının ayarlanması, hicrî 18 yılında Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Bkz: Takiyuddîn Ahmed b. Abdilkâdir el-Makrizî, *en-Nukûdü'l-İslâmiyye*, Matbaatü'l-Cevâib, Kostantiniyye, 1298h., s. 4.

32 Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, Matbaatü Lecneti'l-Beyâni'l-Arabî, Kâhire 1975, III/572.

Peygamber döneminde gerçekleştirilmiş değildi. Madeni paranın basımı tek elden gerçekleştirilmediği için Hz. Peygamber altının mübadeleye girmesinde veznin esas alınmasını emretmiştir.

İslam öncesinde, ticarî ilişkiler neticesinde Cezâiretü'l-Arab'a Bizans'tan farklı özelliklerde ve ağırlıklarda altın paralar, Fûrs'ten ise gümüş paralar gelmekteydi. Fakat Mekkeliler, bu altın ve gümüş paraları, darb edildiği ağırlıkları dikkate almaksızın, üzerinde uzlaştıkları başka bir ağırlık ölçüsüne göre yeniden tartarak alışverişlerde kullanmaktaydılar. Bu ağırlık ölçüsü, rıtıl'dır. Rıtılın ise alt ölçü birimleri vardır.³³ Dışarıdan gelen madeni paraların belirli bir standardı olmadığı için, Mekke'de kullanılmakta olan tartı sistemi, Hz. Peygamber tarafından da kabul edilmiştir.³⁴

Burada özellikle vurgulamak istediğimiz husus, asr-ı saadette altın ve gümüşün para olarak kullanılırken gördüğü işlemin, diğer mal-paralarından pek farklı olmamasıdır.

Hadiste zikredilen altın ve gümüş dışındaki malların da birer ödeme aracı olarak kullanıldığını gösteren rivayetler vardır. Örneğin Hz. Peygamberin “kesilme yaşına ermiş bir deveyi bir vesk acve hurma karşılığında aldığı” belirtilmektedir.³⁵

Sonuç olarak, esnaf-ı sitte hadisinin doğru anlaşılması, o dönemde cari olan para sistemi açısından değerlendirilmesine bağlıdır. Para sisteminin gelişim gösterdiği ve başka bir boyuta taşındığı günümüzde söz konusu hadis çerçevesinde ortaya çıkan kriter ve yaklaşımların olduğu gibi uygulanması, ekonomik realiteyle uyuşmayan, hikmet-i teşriyi göz ardı eden anlayışların doğmasına neden olacaktır.

IV. Esnâf-ı Sitte Hadisini Anlama Çabaları

Esnâf-ı sitte hadisiyle ortaya konan ve dönemin para rejimini düzenlemeye yönelik Hz. Peygamber tarafından ortaya konan kriterler yanında asırlar içerisinde fakihler tamamen icthadî nitelikli bazı ayrımlarda bulunarak, bu hadisten bir takım prensipler çıkarmışlar ve bu prensipleri fıkıhın iktisadî yönü olan her bahsinde uygulamaya çalışmışlardır. Böylece söz konusu hadis, bağlamı

33 Bkz: Makrizî, s.3.

34 Belâzurî, III/573.

35 “اشترى رسول الله جزورا من أعرابي بوسق تمر عجوة” Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1410h., Hadis no: 114423, VII/529.

dışına kaymış ve anlam genişlemesine uğramıştır. Bu kriterleri maddeler halinde ele almaya çalışacağız:

1. Ubade b. es-Sâmit rivayetinde “bu sınıflar (el-esnâf) farklı olunca dilediğiniz gibi mübadelede bulunabilirsiniz” buyrulmaktadır. Böylece hadiste sayılan mallardan her biri birer sınıf olmaktadır. Nitekim hadis de “altı sınıf hadisi” diye meşhur olmuştur. Hadislerde “sınıf” kelimesi kullanılmasına rağmen fazlalık ribâsı bağlamında “cins” kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Riba bahislerinde “cins” kavramı uzun uzadıya incelenmiş ve hangi malların aynı cinsten sayılacağı konusunda farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Hatta konu ile ilgili hadiste “sınıf” kelimesi yer aldığı halde bazı kaynaklarda hadisin “sınıf” kelimesi “cins” kelimesiyle değiştirilerek aktarıldığı görülmektedir.³⁶ Böylece “cins” kelimesi sanki hadisten iktibas edilen bir kavrammış gibi muamele görmüştür.
2. Hadiste altı sınıf mal aynı söz dizilimi içerisinde ve aynı üslupla sıralanmasına rağmen ribâ illeti belirlenirken altı sınıf, iki gruba ayrılmıştır. Bu ayrıma göre, ilk gruptan olan altının ilk gruptan olan gümüşle değişimi ile ilk gruptan olan altının ikinci gruptan olan buğdayla değişimi arasında bir fark gözetilmiştir. Altınla gümüşün değişiminde miktar bakımından eşitlik şart koşulmamış ama değişimin peşin olarak yapılması gerekli görülmüştür.³⁷ Oysa altın ile gümüşün değişimi konusunda başka herhangi bir şartın olmadığını ifade eden delaleti son derece açık hadisler vardır.³⁸ Bu da göstermektedir ki; altın ile değişimde buğdayın ya da hurmanın gümüşten farkı yoktur.

Tamamen icthâdi olan bu ayırım illet belirlemeye çalışan bütün fakihler tarafından ittifakla gerçekleştirilen bir ayırımdır.³⁹ Bu ayırım üzerine bir çok hüküm bina edilmiştir. Örneğin ribâ illeti altın ve gümüşün yer

36 Ör: Ali es-Sâidî el-Adevî, *Hâşiye*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1412h., II/186; Muhammed el-Hatîb eş-Şirbinî, *el-İknâ' fî Halli Elfâzi Ebî Şücâ'*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1415h. II/279; İbn Kudâme, IV/136; Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletuh*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk (t.y.), V/359; *el-Mevsûatü'l-Fikhiyyetü'l-Kuveytiyye*, Vezâratü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, Dâru's-Selâsil, 1404h., I/206.

37 Meydânî, I/132.

38 “يعوا الذهب بالفضة والفضة بالذهب كيف شئتم” (Altınla gümüşü, gümüşle altın dilediğiniz gibi değiştirin) bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1987. Buyû', 77; “أمرنا أن نبتاع الذهب بفضة الفضة بالذهب كيف شئنا والفضة بفضة الذهب بالذهب كيف شئنا” (Altınla gümüşü dilediğimiz gibi değiştirmekle emrolunduk) bkz: Buhârî, Buyû', 81.

39 İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, IV/125.

aldığı ilk grup için ayrı; diğer dört sınıf malın yer aldığı ikinci grup için ise ayrı olarak belirlenmiştir.

Ahmed b. Hanbel'e göre altın ve gümüşteki ribâ illeti bunların tartılabilir (veznî) olması, diğerlerinde ise ölçülebilir (keylî) oluşudur.⁴⁰ Veznî ya da keylî olmayan şeylerde ribâ cereyan etmez.⁴¹

Şâfiî'ye göre, altın ve gümüşün ribâ illeti semen cinsinden olmasıdır. Bu ikisi dışındaki veznî şeylerde ribâ olmaz.⁴² Hatta şâfiî mezhebinde altın ve gümüşün ribâ illeti, “galiben semen olma” şeklinde belirlenmiş, böylece fülus da ribevî mallara dahil edilmiştir.⁴³ Ebû Hanîfe'ye göre altın ve gümüşte ribâ illeti vezn olduğu için bakır demir, keten, pamuk, yün vs de buna dahildir. Şâfiilere göre, eğer vezn illet olsaydı. Peşin altın karşılığında tartılabilen herhangi bir şey vadeli olarak alınamazdı. Bu ribâ olurdu.⁴⁴

Ribâ illetini semeniyet olarak görmeyen fakihler, altın ve gümüşün tartılma özelliğini; diğer dört sınıf malın ise ölçülme, saklanabilme, gıda maddesi olma gibi vasıflarını illet olarak kabul etmişlerdir. Bazı fakihler altın ve gümüşün ribâ illetinin “semeniyet” olduğunu ifade etmişlerse de diğer dört sınıf maldaki ribâ illetinin semeniyet olabileceği gündeme getirilmemiştir. Oysa altı sınıf arasında herhangi bir ayırım yapmaya gerek yoktur.⁴⁵ Altı sınıftan ikisi tartılarak işleme giren mal-paralar; dördü ise ölçülerek işleme giren mal-paralardır. Bunlar arasındaki değişimde ribâ söz konusu olması ise bu malların para/semen olarak kullanılmasından dolayıdır.

3. Bu ayırımı pekiştirmek için bir de kaide konmuştur. Bu kaideye göre, “hadiste veznî olduğu bildirilen mallar ilelebet veznî; keylî olduğu bildirilen mallar ise ilelebet keylîdir.”⁴⁶ İnsanların sonradan bu ölçü ve tartı

40 İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, IV/125.

41 İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, IV/125; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû'*, Dâru'l-Fikr, Beyrût (t.y.), IX/501.

42 Nevevî, *el-Mecmû'*, IX/490.

43 Nevevî, *el-Mecmû'*, IX/493.

44 Nevevî, *el-Mecmû'*, IX/491.

45 Tâvûs b. Keysân, Katâde, Mesrûk, Şa'bi, Osman el-Bettî ve Zâhirilere göre ribâ sadece hadiste belirtilen sınıflar için geçerlidir. (Bkz. Ebu'l-Hasen el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût (t.y.), V/152; İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, IV/123.)

46 Şemsuddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2000, XII/247; Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*,

şekillerini değiştirmesi, bu durumu değiştirmez. Hatta hadiste belirtilen sınıfların dışında kalıp Hz. Peygamber'in yaşadığı asırda veznî olan mallar da ilelebet veznî; keylî olan mallar ise ilelebet veznidir.⁴⁷ Bu kaideenin ekonomik realite ile uyuşmadığı gayet açıktır. Çünkü bir malın keylî ya da veznî olması zamandan zamana, mekandan mekana farklılık gösterebilen bir durumdur. Bu durumda, öncelikle ribâ illeti ekonomik realiteyle uyuşmayan bir şekilde tespit edilmiş ve bu yanlış tespit, yine ekonomik realiteyle uyuşmayan bir kaideyle desteklenmiş olmaktadır. Konuyla ilgili tarihî bilgiler, vezn ve keylin esas alınmasında dönemin ticârî örfünün esas alındığını göstermektedir. Ölçü sistemi konusunda hem Mekkelilerin hem de Medinelilerin örfü dikkate alınmıştır. Bu noktada Tahavî'nin değerlendirmesi son derece önemlidir:

“O dönemde Mekke’de meyve ve ekin pek yoktu. Bu durum İslam öncesinde de aynı şekildeydi. Nitekim Hz. İbrâhim, Mekke’den “ekinsiz bir vadi” diye bahsetmektedir. Mekke bir ticaret şehriydi. Buraya gelen hacılar beraberlerinde çeşitli mallar getirip, alışverişte kullanılan semenler mukabilinde bu malları satıyorlardı. Medine ise hurmalıklar şehriydi. Medineliler geçimlerini hurmadan sağlıyorlardı. Mahsûlattan zekat alınırken Medine’de esas olan keyle göre alındı. Böylece Hz. Peygamber, diğer şehirleri de bu iki şehre tabi kıldı.”⁴⁸

Tahavî, Hz. Peygamber'in, “mîzân, Mekkelilerin mîzânı; mikyâl Medinelilerin mikyâlidir” şeklindeki hadisinin tarihi arka planını bu şekilde açıklamaktadır.⁴⁹ Bu, geleceğe yönelik bir hüküm değil, o gün kullanılmakta olan ölçü ve tartı birimlerine belirli bir standart kazandırmaya yönelik bir düzenlemeden ibarettir.

4. Esnaf-ı sitte hadisindeki mallar arasında yapılan ayırım neticesinde fıkıh kitaplarında sarf ve ribâ bahisleri ayrı bölümler altında ele alınmıştır. Altın ve gümüşün birbiri ile değişimi daha çok sarf babında, diğer malların değişimi ise ribâ babı altında ele alınmıştır.

el-Mektebetü'l-İslâmiyye, (b.y), (b.t.), III/62; Meydânî, I/129; Bu konuda Ebû Yûsuf'un muhalefeti vardır. O, ölçü-tartı konusunda ördün belirleyici olacağını söylemektedir. Bkz: Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li Ta'lîlî'l-Muhtâr*, Dâru'l-Erkam, Beyrût (t.y.), I/267.

47 Komisyon, *el-Fetâva'l-Hindîyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1991, III/117.

48 Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, III/289.

49 Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünen*, Meclisü Dâireti'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, Hindistân 1340h., Zekât, 111.

5. Esnâf-ı sitte hadisiyle yakından ilgili olan başka bir hadiste,⁵⁰ Bilâl el-Habeşî'nin Hz. Peygamber'e rengi ve şekli itibariyle çok kaliteli bir hurma çeşidinden bir miktar hediye getirdiği, Hz. Peygamber'in "bunu nereden buldun" diye sorması üzerine Hz. Bilâl'in, "Size ikram etmek için iki sâ' kalitesi düşük hurmayla, bu hurmadan bir sâ'ı değiştirdim"⁵¹ deyince Hz. Peygamber'in şöyle dediği ifade edilmektedir: "aman aman! Bu tam bir ribâ ... Fakat bir şey almak istersen elindeki hurmayı başka bir alışveriş yaparak değiştir. Sonra oradan eline geçenle, kaliteli hurma al". Gerek bu hadisten gerekse, gerekse esnaf-ı sitte hadisinden hareketle, aynı cins iki malın, ancak eşit miktarda olmak şartıyla değiştirilebileceği kabul edilmiştir. Aynı cinsten iki malın birbiriyle değişiminde aralarındaki kalite farkına itibar edilmeyeceği adeta temel bir prensip olarak savunulmuştur.⁵² Bu şekilde değiştirilen aynı cinsten iki malın kalitelisi ile kalitesizinin eşit olduğu ifade edilmiştir. Hatta hadis kaynaklarında yer almadığı halde bazı fıkıh kitaplarında "aynı cinsten olup biri kaliteli diğeri kalitesiz olan iki bedel birbirine eşittir" şeklindeki ifadenin hadis olarak aktarıldığı görülmektedir.⁵³ İşte bu husus son derece önemlidir. Acaba "kaliteyi/cevdeti" muteber saymayarak şâri', ekonomik realiteyi tersine mi çevirmektedir. Bu, Allah'ın yakıcı olduğunu bildiğimiz ateşe, Hz. İbrahim'i yakmamasını söylemesi gibi midir? Ya da Allah'ın, fiziksel olarak malı eksilttiğini bildiğimiz zekatın, tam tersine bir artışa vesile olacağını ifade etmesi gibi midir? Yoksa "kaliteye itibar edilmemesini" hadisin söylendiği dönem açısından anlamlı ve doğru kılan ve bizim üzerinde pek durmadığımız ekonomik bir zemin mi söz konusudur. Bizim bu konuda vereceğimiz cevap sonucusudur. "Bedellerin kalitesine itibar edilmemesi", yukarıda da açıklandığı üzere ancak para olarak kullanılan nesnelere için söz konusu olmalıdır. Böylece para olarak kullanılan malların birbiriyle değişiminde malî değerleri (cevdet) değil; parasal değerleri esas alınmış olmaktadır. Fakat bu kaide

50 Hadisin ravisi yine Ebû Saîd el-Hudrî'dir.

51 "فبعث منه صاعين بضاع لنطعم النبي"

52 "الجودة غير معتبرة عند المقابلة بجنسها" İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik*, II/238.

53 Bkz: Serahsî, *el-Mebsût*, II/349; Kâsânî, II/20; İbn Nüceym, VI/139; Nevevî, X/70; Abdullah b. Kudâme el-Makdisî, *el-Kâfî fî Fıkhî İbn Hanbel*, (m.y.) (b.y.), II/31; Merğînânî, III/61; İbnü'l-Hümâm, VII/8.

bu bağlamı aşmış ve fıkhın başka bablarında da temel alınmıştır. Buna birkaç örnek verelim:

- Altın ya da gümüş takıların ve kapların zekatı verilirken bunların değerinin değil ağırlığının dikkate alınması. Buna göre bir takının ya da kabın nisab miktarına ulaşmasının yegane kriteri ağırlıktır. Bunları değerli kılan işçiliğin hiç bir önemi yoktur. Aynı şekilde altın ya da gümüşün ayar farklılığı (cevdet) da dikkate alınmaz. Buna göre ağırlığı zekat nisabına ulaşmayan bir zinet eşyası üzerindeki işçilikten (san'at/sıyâgat) dolayı ağırlığından daha fazla bir değere sahip olsa bile zekatı gerekmezken, ağırlığı zekat nisabına ulaşan fakat değeri belirtilen zînet eşyâsının değerinden daha düşük olan şeye zekat düşer.⁵⁴ Bu görüş Hanefî mezhebinde İmâm Ebû Hanîfe'ye ve İmâm Ebû Yûsuf'a aittir. İmâm Züfer, ağırlığın değil “değer”in esas alınmasını savunurken, İmâm Muhammed fakirler için daha uygun olan neyse, onun yapılması gerektiği görüşündedir. Burada Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un ribâ konusundaki “kaliteye ve değere itibar edilmemesi” yaklaşımını, bir maldan zekat verilip verilmeyeceği (vücûb) verilecekse ne kadar verileceği (edâ) konusunda da sürdürdükleri açık bir şekilde görülmektedir.⁵⁵ Bu görüş farklılığı, altından bir süs eşyasının zekatının yine altın cinsinden verilmek istenmesi halindedir. Eğer altın zînet eşyâsının zekâtı gümüş üzerinden verilecekse o takdirde zekat vezn üzerinden değil zînet eşyâsının değeri üzerinden verilir. Hanefî mezhebinin ileri gelen bu dört imamı bu konuda fikir birliği içerisinde.⁵⁶ Ribâ konusundaki “cinsler farklı olunca veznin esas alınmasına gerek olmaması” ilkesi görüldüğü üzere zekat bahsinde de uygulanmış olmaktadır.
- “Rehin/ipotek olarak alınan altın ya da gümüş, rehni alan kişinin elindeyken kaybolmuşsa, rehni alan, aldığı altın ya da gümüş ağırlığınca altın ya da gümüş iade ederse sorumluluktan kurtulmuş olur. Rehin olarak aldığı ile verdiği şey arasındaki kalite farkı dikkate alınmaz. Çünkü alıp verilen iki bedel aynı cinsten ise kaliteye itibar edilmez.⁵⁷ İmâm Azâm'ın ictihâdı bu şekildedir.

54 İbn Nüceym, II/243-244.

55 “المعتبر وزنهما أداء ووجوباً”

56 İbn Nüceym, II/244.

57 Merğînânî, IV/137; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, VI/473.

- “Bir kimse *dekal* (دقل) denilen düşük kalitedeki hurmadan belirli bir miktar tasaddukta bulunmayı nezr etse; fakat bunun yerine daha kaliteli bir hurmadan daha az miktarda verse nezrini yerine getirmiş olmaz.”⁵⁸ Görüldüğü üzere nezr ve sadaka konusundaki bir hüküm, ribâ ile ilişkilendirilmekte ve kalitesiz hurma yerine değeri daha fazla olan az miktardaki hurmanın verilmesi ribevî bir işlem olarak kabul edilmektedir.

IV. Sonuç

Ribâ, Kur’ân’ın nüzulundan günümüze kadar üzerinde en çok konuşulan ve tartışılan konulardan biri olmuştur. Son bir iki asır içerisinde para, değer, mal ve alış-veriş kavramlarında ve genel olarak ekonomik yapıda önceki zaman dilimiyle kıyaslanmayacak ölçüde büyük değişiklikler ve yenilikler olması, ribâ kavramının güncelliğini daha da arttırmıştır.

İktisat, insanların çıkarlarıyla doğrudan ilişkili olan karmaşık ve dinamik (değişken) bir alandır. Herhangi bir iktisadi olgu hakkındaki dünün algısı, bu gün için geçerli olmayabilmektedir. Bu açıdan ekonomik gerçeklik hakkındaki algı ve bilginin sürekli olarak güncellenmesi gerekmektedir. Bunun yanında değişken hayat şartları karşısında, değişmeyen nasslardan istinbat edilen hükümlerin ne kadar isabetli olduğu üzerinde yeniden düşünölmeli ve bu konudaki ictihadi hükümlerin doğruluğunun ekonominin verileri ile sağlaması yapılmalıdır. Sadece hükmü vakıya yansıtmakla yetinilmemeli, vakıanın da verilen hükmün delalet alanına girip girmediği üzerinde de durulmalıdır.

Ribâ almak ve vermek büyük bir günahdır. Bunun yanında haram ya da helal olduğu bilinemeyen şüpheli işlerden sakınmak da Müslümanın takvasının gereğidir. Ekonomik işlemlerin çeşitlendiği ve karmaşıklaştığı modern çağda bu takvanın bir sonucu olarak, zarar etmek uğruna da olsa Müslümanlar paralarını bloke etmekte, yatırıma ve teşebbüse yönelmekte tereddüt yaşamaktadırlar. Şüpheli işlerden sakınılmasını ifade eden hadiste helalin ve haramın açık ve net olduğu ifade edilmekte ve şüpheli şeylerin bu ikisi arasında kaldığı ifade edilmektedir. Fakat ribâ konusundaki belirsizlik, şüphe alanının helal ve haram alanını yutacak şekilde genişlemeye maruz kalmasını doğurmuştur.

⁵⁸ Merğînânî, IV/137; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, V/473.

Sonuçta ortada sadece şüpheli bir alan kalmış olmaktadır. Zira bu konudaki güncel tartışmalara bakıldığında bir taraftan şüpheli olduğu için helal olandan bile sakınmayı esas alan bir yaklaşımının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Diğer taraftan ise bazı yorumlarla haramlar, helalleştirilmeye çalışılmakta ve sonuç itibariyle hadiste açık olduğu bildirilen helaller ve haramlar alanı insanlar nazarında şüpheli bir alan haline dönüştürülmektedir. Ribâ konusundaki görüşlerin net olmaması ve bu alanın şüpheli bir alana dönüşmesi, bu konudaki yöntemin net olmamasından kaynaklanmaktadır.

Geleneksel olarak ribâ konusu ele alınırken iki aşamalı bir yöntem takip edilmektedir. Birinci aşamada konuya akılcı bir tarzda yaklaşılmaktadır. Özellikle ribânın illetlerini belirleme ve ribâ ile ilgili ictihâdî hükümler çıkarma konusunda cesur hareket edilmektedir. Bu aşamada ribâ konusunun ta'lîle ve akıl yürütmeye açık olduğu varsayılmaktadır. Ancak ictihâdla ulaşılan bu yorum ve yaklaşımların ekonomik gerçeklikle uyum arz etmemesi halinde söz konusu ictihâdların ve yorumların gözden geçirilmesi yerine konu hakkında çekimser ve savunmacı bir yaklaşım sergilenmekte ve ictihadi hükümlere adeta birer taabbudi hükümmüş gibi yaklaşmaktadır. Böylece ribâ ile ilgili hükümlerin uygulanmasında hikmet boyutu ve ekonomik realite ihmal edilmiş olmaktadır.

Bu çalışma ile ortaya koymak istediğimiz neticeyi birkaç cümle ile ifade etmek gerekirse;

1. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde hakim olan para sistemi karma bir sistemdir. Zira hem trampa sistemi, hem de mal-para sistemi kullanılmaktadır.
2. Esnaf-ı sitte hadisinde belirtilen mallar, o günün şartlarında mal-para olarak kullanılan nesnelere dir. Bunların hadisteki sıralaması tesadüfî değil; kullanım sıklığına göredir.
3. Hadiste belirtilen mal-paraların ölçülüp tartılması (vezn-keyl) çok belirleyici bir kriter sayılmış ve üzerine çok önemli hükümler bina edilmiştir. Oysa söz konusu malların, ölçülüp tartılabilme niteliğinden çok parasal niteliği üzerinde durulmalıdır.
4. Söz konusu malların veznî ve keylî olması, o günün şartları için geçerlidir. Bunun ilelebet geçerli bir durum olduğunu iddia etmek ekonomik realite ile bağdaşmamaktadır.

5. Fazlalık ribası, para ya da para olarak kullanılan mallar arasındaki değişimlerde geçerlidir.
6. Kaliteye itibar edilmemesi mal-paralar için nominal bir değer standardı meydana getirmek üzere yapılan bir düzenlemeden ibarettir. Bunun, fikhın diğer konularına teşmil edilmesi söz konusu uygulamanın bağlamı dışına çıkmasına sebep olmuştur.
7. Günümüzde altın alım satımlarında (vadeli, kredi kartıyla, cumhuriyet altınıyla işçiliği olan gerdanlık veya bileziğin değişiminde), altına mutlak surette para olarak bakılmamalıdır. Altının ve gümüşün yaradılıştan para olduğu şeklindeki görüşün dinî bir temeli yoktur. Bunlar zaman içerisinde diğer mallar gibi bir mala dönüşebilir.

KAYNAKÇA

- Adevî**, Ali es-Saîdî, *Hâşiye*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1412h.
- Behûfî**, Mansûr b. Yûnus b. İdris, *Kişâfu'l-Kinâ an Metni'l-İknâ*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1402h.
- Belâzurî**, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Futûhu'l-Büldân*, Matbaatü Lecneti'l-Beyânî'l-Arabî, Kâhire 1975.
- Beyhakî**, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî, *es-Sünen*, Meclisü Dâireti'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, Hindistân 1340h.
- Beyhakî**, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn, *Şuabu'l-Îmân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1410h.
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1987.
- Ebû Dâvûd**, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, Dâru'l-Kitâb'il-Arabî, Beyrût (t.y.).
- el-Mevsûatü'l-Fikhiyyetü'l-Kuveytiyye*, Vezâratü'l-Evkâf ve Ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Dâru's-Selâsil, 1404h.
- Haskefî**, Alâuddîn, *ed-Dürrü'l-Muhtâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1386 h.
- Iwai**, Katsuhito, *Evolution of Money*, Ugo Pagano and Antonio Nicita eds. London, Routledge 1997.
- İbn Abdilberr**, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvatta mine'l-Meâni ve'l-Esânîd*, Müessesetü'l-Kurtubâ, (b.y.) (t.y.).
- İbn Âşûr**, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Sehnûn, Tûnus 1997.

- İbn Ebî Şeybe**, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, ed-Dâru's-Selefiyye, Hindistân (t.y.).
- İbn Hacer**, Ebu'l-Fad Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1379h.
- İbn Kayyim**, Muhammed b. Ebî Bekr Eyyûb, *I'lâmu'l-Muvakkîn*, Dâru'l-Cil, Beyrût 1973.
- İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru Taybe, (b.y.) 1999.
- İbn Kudâme**, Şemsuddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, (t.y.).
- İbn Kudâme**, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *el-Muğnî*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1405h.
- el-Kâfi fî Fıkhi İbn Hanbel*, (m.y.) (b.y.).
- İbn Mâce**, Muhammed b. Yezîd Ebû Abdillâh el-Kazvinî, *Sünen*, Dâru'l-Fikr Beyrût (t.y.).
- İbn Manzûr** Muhammed b. Mükram, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrût (b.y.).
- İbn Nüceym**, Zeynüddîn, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût (t.y.).
- Jevons**, W. Stanley, *Money and The Mechanism of Exchange*, D. Appleton and Company, New York 1898.
- Kâsânî**, Alâuddîn, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, (b.y.) 1982.
- Kurtubî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferah Şemsuddîn, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd (t.y.).
- Makrizî**, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilkâdir, *en-Nukûdü'l-İslâmiyye*, Matbaatü'l-Cevâib, Kostantiniyye, 1298h.
- Mâverdî**, Ebu'l-Hasen, *el-Hâvi'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût (t.y.).
- Mergînânî**, Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, (b.y.), (t.y.).
- Mevsilî**, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, Dâru'l-Erkam, Beyrût (t.y.).
- Meydânî**, Abdülğanî el-Ğuneymî, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, (b.y.), (t.y.).

- Monroe**, Arthur Eli, *Monetary Theory Before Adam Smith*, Batoche Books, Ontario-Canada 2001.
- Muslim**, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc b. Muslim en-Nisâburî, *el-Câmiu's-Sahih*, Dâru's-Selâm, Riyâd 2000.
- Nevevî**, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmû'*, Dâru'l-Fikr, Beyrût (t.y.)
- San'ânî**, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrût 1403h.
- Serahsî**, Şemsuddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2000.
- Şirbînî**, Muhammed el-Hatîb, *el-İknâ' fî Halli Elfâzi Ebî Şücâ'*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1415h.
- Tahâvî**, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdilmelik, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1994.
- Tahâvî**, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*,
- Zühaylî**, Vehbe, *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletuh*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk (t.y.).